

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2025; 1(60): 64-66

© 2025 NJHSR

www.sanskritarticle.com

सुरभि घोष

नामांकन संख्या 2022MGU0181

अनुसन्धानी,

मानसरोवर वैश्विक विश्वविद्यालयः,

सीहोर, मध्यप्रदेशः

डॉ० रेणु सिंह

एसोसिएट प्रोफेसर,

संस्कृत विभाग,

मानसरोवर वैश्विक विश्वविद्यालयः,

सीहोर मध्यप्रदेशः,

अथर्ववेदे मणिबन्धनस्य प्रयोगः

सुरभि घोष, डॉ० रेणु सिंह

अथर्ववेदे

प्राचीनकालात् सौन्दर्य अलंकारविलासाय रत्नानि विविधानि रूपाणि धारयन्ति। एषः प्रत्ययः न केवलं सामान्यजनानाम् अपितु विद्वानां मध्ये अपि प्रचलितः अस्ति। यत् रत्नानां दिव्यशक्तिः अस्ति, तेषां सम्यक् धारणेन लौकिकजीवने समृद्धिम् आनयन्तः विविधाः फलाः सुलभतया प्राप्तुं शक्यन्ते। न केवलं एतत्, असाध्यरोगाः सामान्यचिकित्साभिः चिकित्सितुं न शक्यन्ते। तेषां चिकित्सा मन्त्रसिद्ध-मणियानस्य उपयोगेन कर्तुं शक्यते। आयुर्वेदस्य दृष्ट्या रत्नबन्धनेन चिकित्सायाम् रक्षाकवचवत् भवति।

यत् सम्यक् धारणं कृत्वा न केवलं स्वास्थ्यं शान्तिं, उत्साहं, सुखम् इत्यादीनि वर्धयति अपितु नानारोगान् दुःखादिकं च दूरीकृत्य अनाक्रमणप्रतिरक्षणं पूर्वं प्रभावं जनयति। अतः अथर्ववेदे रत्नाः प्रभावी दिव्यकवचत्वेन वर्णिताः सन्ति। “ये स्त्रात्तयं मणिं जनाः व र्माणि कृण्वते। सूर्य इव दिवमारुह्य विकृत्या बाधते वशी।” इत्यर्थः ये एतत् रत्नकवचं धारयन्ति ते सूर्यवत् दीप्ताः भूत्वा तेषु कृतान् सर्वान् घातकप्रयोगान् अपसारयन्ति अन्यत्रापि उक्तं अस्मै मणिम् धर्मं बधन्तु देवा इन्द्रो विष्णुः सविता रुद्रो अग्निः। प्रजापतिः परमेष्ठी विराङ् वैश्वानरः ऋषयश्च सर्वे। इत्यर्थः सर्वे देवा मुनयः स्वशक्त्या मम शरीरे एतत् रत्नरूपं कवचं बद्धवन्तः। तेन रत्नरूपकवच धारणेन शरीरे नाना दिव्यशक्तयोः प्रभावः जायते इति सिद्धं भवति। यस्मात् कारणात् नानारोगेषु वेदना निरुद्धाः भवति। सर्वैः रक्षणैः कल्याणै च विविधाः कामाः सिद्धाः भवन्ति।

रत्नानि बहुधा धारयन्ति अंगुलवलयरूपेण, बाहुकण्ठेः शिरसि (तावीजरूपेण) रत्नपट्टिकारूपेण, कटिबन्धे (कङ्कण रूपेण), कटिभागे (जानुग्रन्थिरूपेण) च धारयितुं परम्परा अस्ति। एतदर्थं विविधैः स्थलीयजैविकवनस्पतिस्त्रोतेभ्यः प्राप्ताः प्राकृतिकाः कृत्रिमरत्नाः च उपयुज्यन्ते। यद्यपि कौटिल्यादिभिः रत्नानि, समुद्रजलं, वनस्पतिशास्त्रं च चतुर्विधं रत्नानि वर्णितानि सन्ति परन्तु प्रवालः मोती इत्यादयः समुद्ररत्नाः अपि जैविकरत्नेषु समाविष्टाः सन्ति। चिकित्सादृष्ट्या महत्त्वपूर्णाः केचन अथर्ववेदोत्तररत्नाः अत्र संक्षेपेण वर्णिताः सन्ति।

मणिः - एषः विषयः अनेकेषां विद्वांसां भ्रमयति। यत् वस्तुतः अथर्ववेद डाकिनीविषये गण्डताबीजादिबन्धनविषये च बहूनि चर्चाः सन्ति। परन्तु चिन्तयित्वा स्पष्टं भवति यत् ते चिकित्साशास्त्रेण युद्धादिना च सम्बद्धाः सन्ति उदाहरणतयाः अथर्ववेदे आंजनमणिः, शंखमणिः, अभितवर्तमणिः, प्रतिसरमणिः, जगिडमणिः, पर्णमणिः, करणमणिः, शतावरमणिः, दर्भमणिः वर्णनं प्राप्यते। एतेषां सम्बन्धनां सूत्राणां विचारेण तेषां द्विविधार्थत्वं स्पष्टं भवति। मणिः शब्द मूलात् निर्मीयते।

Correspondence:

सुरभि घोष

नामांकन संख्या 2022MGU0181

अनुसन्धानी,

मानसरोवर वैश्विक विश्वविद्यालयः,

सीहोर, मध्यप्रदेशः

मणिशब्दस्य अर्थः - मणिः शब्दः अनेकधातुभ्यः निर्मितः भवति। “सर्वधातु-भ्यङ्” अस्य सूत्रस्यानुसारं मणिशब्दः “मण्” शब्दे अस्मिन् धातौ ‘ङ्’ प्रत्ययेन शब्दस्य निर्माणं भवति। एवं प्रकारेण सुवक्ता मणिनाम्ना नेतारं आह्वयितुं शक्नोति। “मणति शब्दमतीति मणिः वाग्मी नेता।” मनुजाने, मनुस्तम्भे, भनु अवबोधने- एतेभ्यः धातुभ्यः, मणिशब्दः अपि निर्मातुं शक्यते। यस्य अर्थः स्यात् यत् ज्ञानी, येन शत्रून् रोगान् च निवारयति यत् ज्ञानं परेभ्यः प्रयच्छति।

यदा मणिशब्दः बुद्धिमान् शूराणां वा नेतारणाम् कृते प्रयुक्तः भवति तदा तस्य बन्धनस्य अर्थः भवति तान् कस्मिंश्चिद् पदे बन्धनं वा नियुक्तं भवति। अतः विद्वान् ज्ञानी, नेता, आर्यजनः इति वक्तुं शक्यते। परन्तु मुख्यतया मणिशब्दः रोगनिवारणौ- पधानां कृते प्रयुक्तः अस्ति, ये निम्नलिखितरूपेण सन्ति-

आंजनमणिः - आंजनमणिः इत्यर्थः अंजनसूरमादिनिर्मितं गुटिका वा फलकं अस्ति। तस्य सम्यक् प्रयोगेन अनेके रोगाः निवारयितुं शक्यन्ते। अथर्ववेदे स्पष्टतया उक्तं यत् एतत् आंजनरत्नं जीवानां बलप्रदं हरितरोगस्य (क्लोरोसिसस्य) औषधं च अस्ति।

शंखमणिः - एतत् मौक्तिकशंखं बहुरोगाणां चिकित्सां कर्तुं शक्नोति। अस्मान् रोगात् पापात् च रक्षति।

जंगिदमणिः - अथर्ववेद जंगिदमणिशब्दः सोमस्य कृते प्रयुक्ताः अस्ति। जंगिदो नाम्ना “कश्चिदोषधि विशेषः स चोत्तरं देशे प्रसिद्धः” एतादृशा चतुर्वेदभाष्यकारेण सायणाचार्येण अथर्ववेद भाष्ये लिखितम् अथर्ववेदः बृहत्सर्वानुक्रम- णिकायां लिखितम् अस्ति- “दीर्घायुत्वाय जंगिड इति द्वे प्रथमं दशकं द्वितीयं पंचकमगिर उभे मन्त्रोक्तं देवत्ये उत वानस्पत्ये” एवमेव अथर्ववेदे जंगिदः वनस्पतौषधनाम्ना उच्यते “उग्र इत ते वनस्पत इन्द्रः ओज्मानमादधो अमीवा सर्वाश्चातमन् जहि रक्षात्योषधे” चन्द्रः सोमश्च पर्यायः अस्ति। चन्द्रं निर्दिशन्ति सर्वाणि नामानि सोमचिकित्सायाः एव सन्ति। अतः जंगिदमणिः सोमौषधस्य नामः अस्ति।

सोमरसरूपाः जंगिदमणिं विषदोषनाशकः, कृत्रिमविषव्याधिनाशकः शरीरस्य कस्मिन् भागे भवन्ति रोगानाम् कासरोगः, पार्श्ववेदना, ज्वरः, शरीरस्य दुर्बलता, हृदयरोगः नेत्ररोगादिकठिनरोगाणां नाशकः आरोग्यजीवनवर्धकः च इति कथ्यते। एतत् उत्तमं रोगनिवारकौषधम् अस्ति। अथर्ववेदे भैषजः विश्वभैषजः च शब्दस्य प्रयुक्ताः।

पर्णमणिः - “सोमो वै पर्णः” इत्यस्यः मते सोमस्य नाम्ना पर्णः अस्ति। अथर्ववेदे पर्णमणिः वर्णनम् अस्ति “सोमस्य पर्ण सह उग्रभागस्त्रिन्द्रेण दन्तो वरुणेन शिष्टः तं प्रियासं बहुरोचमानो दीर्घायुत्वाय शतशारदाय” अतः सोमना सह पर्णमणिस्य सम्बन्धः अतीव स्पष्टः अस्ति। जंगिदमणिः सोमस्य रसक्रियां गुटिकां अस्ति पर्णमणिः च केवलं पत्ररूपेण एव भवति। सोमपत्ररूपेण सेवितः पर्णमणिः जीवनवर्धकः रोगनाशः च अस्ति। योऽयं सोमं (पर्णमणिः) भैषज्यपतिं सेवते तस्य दीर्घायुः भवति। अग्निजलविषादिभिः तस्य प्रभावः न भवति। यत् तस्य प्राणनाशः भवति। सांगोपांगः वेदतत्त्वान् अवगन्तुं असमर्थः अस्ति।

शतावरमणिः - शतावरमणिः तेजसा बहुरोगाणां यस्मात् च वयं आत्मनः रक्षणं कुर्मः। तादृशरोगकृमिनाशं करोति मनुष्यम् उज्ज्वलं करोति। इदं शतावरमणिं सर्वेषां लघुरोगाणां तथा च बृहत् घातकुरोगाणां नाशं करोति। ऋषभशब्दः वेदेषु शतावरौषधार्थं प्रयुक्तः अस्ति। ऋषभौषधम् अद्यकाले दुर्लभम् इति कथ्यते किन्तु एतत् सर्वथा अप्राप्यम् नास्ति। अधुना सामान्यतया सालममिश्री इति यत् कथ्यते, तत् ऋषभः अस्ति। एतत् उभयोः गुणप्रकारतुलनेन ज्ञायते।

अथर्ववेदे ऋषभरूपे शतावरमणिः यक्ष्मा रक्तभक्षिका इत्यादयः कृमिः, गर्भः सम्बन्धाः गुह्यरोगः, ज्वरः दीर्घकालीनरोगाः इत्यादीनां कठिनरोगाणां नाशकत्वेन वर्णिता अस्ति तथा च पुत्रजननशक्तिं ददाति। सोमरसस्य पञ्चदशपत्राणां वा ऋषभौषधस्य विहितरीत्या सेवनेन मनुष्यः बलवान् भवति।

दर्भमणिः (अभ्रक) - दर्भा अथर्ववेद अग्निमयौषधम् दर्भौषधम् उत्तमं रक्षात्मकं च भवति एव प्रकारेण दर्भः औषधरूपः इति अतीव स्पष्टम् अस्ति। दर्भशब्दोऽयं न तृणं तृणं वा वाचकं अस्ति। एतत् दृढलिभृयांभः सिद्धं भवति। रोगशत्रुविच्छेदकवज्रवत् किमपि कृते उपयुज्यते “दर्भे च कुशिके वज्रम्” अभ्रकस्य अपि च वज्र उच्यते नीलाभ्रं दुर्दुरो नामः पिनाको वज्रं इत्यादयः अथर्ववेदे दर्भमणिः जीवनवर्धनः इति वर्णितः अस्ति। “इमं वज्राभि ते मणिं दीर्घायुत्वाय तेजसे।”

वरणमणिः - वरणमणिः विश्वभैषजः इत्यर्थः सर्वरोगचिकित्सकं औषधं इति उच्यते एषः रोगनिवारकः वनस्पतिः अस्ति। हृदयरोगाणां चिकित्सां कर्तुं गच्छति। वरणमणि इति वनस्पतिशब्दस्य प्रयोगेन

रोगहन्ता इति वर्णितम् वरणमणिः एकः वनस्पतिः अस्ति यः लोकभाषायां वर्णः इति कथ्यते।

एषः वारणः वा वरुणकृमिः, रक्तविकारः, शिरविकारः, मूत्रविकारः हृदयरोगाः इत्यादयः नाशयति। रोगचिकित्सकत्वात् अस्य मणिनाम्ना उच्यते। अस्य उपयोगः नवपल्लवो इत्यस्य किञ्चित् रसं वस्त्रेषु लेपयित्वा गोलीं कृत्वा तस्य सेवनम् इत्यादयः अतीव लाभप्रदः भवति।

औषधयुक्तानां कतिपयानां वृक्षाणां लतानादीनां शाखानाम्, पत्राणां वा मूलानां वा रत्नाः निर्मिताः आसन् वृक्षस्य वा लताया वा कस्यापि भागस्य खण्डखण्डं कृत्वा तस्मिन् छिद्रं कृत्वा तं तारं कृत्वा धारयितुं मणिधरणं कथ्यते। अस्य औषधीयगुणाः अवश्यमेव सन्ति तस्य शक्तिः विस्तारिताः मन्त्रशक्त्या समृद्धा च आसीत्। मणिं कृत्वा धारणं वा शरीरांगे बद्धं वा रत्नचिकित्सारूपम् अस्ति। एव कृत्वा अनेके प्रकाराः रोगाः चिकित्सिताः इष्टसिद्धिः च अथर्ववेदे प्रसंगाः सन्ति।

धनुर्जयाः इत्यर्थं धनुतरिं न कश्चित् विशेषरत्नं किन्तु मुग्धरक्षक-सूत्रवत् अवश्यमेव भवति यत् त्रिवत् अर्थात् गर्भवलीकरणाय जृम्भचिकित्सायै च त्रिगुणं बद्धम् आसीत्। सायणः अथर्ववेदे लिखति यथेयं पृथिवी मही इति तृचेन गर्भदृंहणं कर्मणि धनुर्ज्याम् त्रिरुद्रथ्य बध्नीयात् 'इदमेव च कौशिकसूत्रकथनम् गम्भ ग्रहणेपि तच्छ्रान्तार्थम् अनेन तृचेन धनुर्ज्या बन्धानादीनि कर्मणि कुर्यात्' अस्मिन् विषये प्रयोगः अनुभवः च आवश्यकः अस्ति।

आयुर्वेद चिकित्सायै विविधानि मणिधारणानि बहुषु स्थानेषु समर्थितानि सन्ति। सुश्रुतः मुक्ताः विद्रुमवज्रेन्द्रः वैडूर्यः स्फटिकादयः चक्षुष्या मणयः पीता लेखनाविषः सूदनाः पवित्रा धारणीया च पापमालक्ष्मी मलापहा लिखितं आचार्य चरकः अपि एवं वदति धार्यमणिर्या च वरोषध्यो विषापहाः तथा च मणयश्च धारणीयाः मणीनामौषधीनाम् च मंगल्यानां विषयस्य च धारणदगदनाश्च सेवानाम् भवेत् ज्वरः येन सिद्धं भवति यत् मणिपरिहस्तादिनाः रोगाः निवारयितुं शक्यन्ते। अस्य आधारेण भारतीयज्योतिषशास्त्रे तथाश्च रत्नचिकित्सा तन्त्रे च विविधधातुनां रुद्राक्षादीनां च धारणस्य प्रथा वर्तते।

सन्दर्भ सूची

1. अथर्ववेदम्, टीका० क्षेमकरण त्रिवेदी, 1974 दयानन्द संस्थान, नई दिल्ली।
2. अष्टाध्यायी, टीका० ब्रह्मदत्त जी जिज्ञासु, 1965, प्यारेलाल कपूर ट्रस्ट, अमृतसरा।
3. अष्टाङ्गसङ्ग्रहः, (सूत्रस्थानम्), टीका० प्रोफ० रविदत्त त्रिपाठी, 2005, चौखम्भा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली।
4. अष्टाङ्गहृदयम्, टीका० लालचन्द्र वैद्य, 2005, मोतीलाल बनारसी दास, दिल्ली।
5. ईशोपनिषदम्, टीका० महात्मा नारायण स्वामी, 1971, सार्वदेशिक आर्य प्रतिनिधि सभा, दिल्ली।
6. ऋग्वेदम्, टीका० स्वामी दयानन्द सरस्वती, 1975, दयानन्द संस्थान, नई दिल्ली।
7. कठोपनिषदम्, टीका० महात्मा नारायण स्वामी, 1974, सार्वदेशिक आर्य प्रतिनिधि सभा, दिल्ली।
8. चरकसंहिता, टीका पं० काशीनाथ शास्त्री तथा अन्य, 2004, चौखम्भा भारती अकादमी, वाराणसी।
9. योगदर्शन, टीका० श्रीराम शर्मा, 1990, संस्कृति संस्थान, बरेली, उत्तर प्रदेश।
10. वेदान्त दर्शनम्, टीका श्रीराम शर्मा, 1990, संस्कृति संस्थान, बरेली, उत्तर प्रदेश।
11. वैशेषिक दर्शनम्, टीका० स्वामी दर्शनानन्द सरस्वती, 1988, गुरुकुल महाविद्यालय, ज्वालापुर, हरिद्वार, उत्तरांचल।